

UTELEŠENJE SEBSTVA IN IZGRADNJA IDENTITETE OB SPOMINU NA HRANO¹

O telesu, identiteti in spominu kot o socialnih produktih hrane

Povzetek: *Prispevek govori o telesu, identiteti, spominu ter subjektiviteti kot socialnih produktih hrane in predstavlja neobičajno dilemo, kako misliti hrano kot fenomen antropologije vsakdanjega življenja in antropologije lastnega sveta. Zdi se, da je hrana močno povezana z družbenim življenjem vsakega posameznika in pomembno zaznamuje skozi geste hranjenja in prehranjevanja človeka, njegovo mentaliteto in identiteto. Osnovni namen proučevanja je pogledati v samo strukturo simbolnih pomenov in družbenih učinkov hrane in hranjenja, ki jih imata na konkretne in partikularne subjekte.*

Hrana determinira vsakdan, kreira človekovo telo, transmittira spomin, konstruira mentaliteto in subjektiviteto. Raziskovanje temelji na analizi in interpretaciji pridobljene empiričnega gradiva, ki je podprto z določenimi teoretski-

* Vladislav-Vlado Kotnik, univerzitetni diplomirani sociolog kulture in profesor filozofije.

¹ Sintagma 'utelešenje sebstva' izhaja iz anglosaške literature (angl. embodiment of the self) in v zvezi z obravnavanjem pomena hrane in družbenih praks, ki spremljajo gesto prehranjevanja, meri na vidik vpliva hrane na vzpostavljanje telesnosti, oblikovanje telesa in njegovih dimenzij. V proces utelešenja sebstva skozi perspektivo hrane je pravzaprav vključen tudi koncept konstrukcije identitete partikularnega subjekta kot tistega, ki hrano konsumira. V tej trditvi se nahaja ideja, da hrana veliko bolj prispeva h konstruiranju posameznikove identitete in da element hrane v vsakdanjem življenju ljudi ne more biti pojmovan kot nekaj samoumevnega ali celo banalnega. Izraz 'identiteta' rabim v smislu rezultata interakcije med subjektom in hrano kot objektom prehranjevanja. To pomeni, da pojem identitete ni "naravna", fiksna in statična kategorija, temveč proces, ki ni nikoli končan ali zaključen. Tretji element, i.e. spomin na hrano, je za tukajšnjo analizo pomemben predvsem zaradi načina metodološke zastavitve raziskave, ki je vključevala zbiranje podatkov na podlagi spomina na osebne izkušnje s hrano. Tekst tako ne razvije konceptualizacije spomina v smislu njegove konstrukcije in se ne ukvarja z vprašanji glede transmitterjev spomina informantov. Pojma 'sebstvo' in 'subjektiviteta' se naslanjata na diskurz novoveške filozofske tradicije; njun razvoj je bistveno pogojen z vplivom nemškega klasičnega obdobja in zgodovini filozofije. Po Foucaultu je izraz 'sebe' (angl. self) najprej refleksiven zaimek, tukaj rabljen samostalnik (t.j. sebstvo), ki vključuje tudi videnje o lastni identiteti. Foucault pravi: "Ko skrbiš za telo, ne skrbiš zase oz. za samega sebe. Sebstvo ni obleka, orodje ali lastnina, marveč mora biti dojeto kot princip oz. način, ki uporabljaja orodja; ni princip telesa, ampak princip duše" (cf. Foucault, 1997: 230). Ker pa Foucault zatrdi, da skrb zase ni skrb za dušo-kot-substanco, temveč skrb za dejavnost, v tekstu na nekaterih mestih uporabljam izraz 'telesna subjektiviteta', s katerim poskušam vzpostaviti specifičen pomen relacije med sebstvom in telesom. Z uporabo izraza 'utelešenje sebstva' in 'telesna subjektiviteta' poskušam pokazati na dvoumnost pojmovanja telesa v relaciji do sebstva. Zdi se, da diskurz o hrani pokaže na pomembnost povezave med produkcijo in percepcijo telesa na eni strani ter izgradnjo in kultivacijo sebstva na drugi.

mi koncepti (Deborah Lupton, Claude Lévi-Straussa, Marcela Maussa, Anne Freud, Michela Foucaulta in drugih).

Ključni pojmi: hrana, antropologija hrane in prehranjevanja, vsakdanje življenje, telo, spomin, subjektiviteta

Uvod

Hrana, prehranjevalne navade in človekov odnos do hrane so komponente, za katere se zdi, da so docela dojete kot banalne in samoumevne prakse vsakdanjega življenja. Predvidevam, da mora vsakdo kot živo bitje jesti in se prehranjevati, če hoče funkcionirati oz. preživeti. To pomeni, da je hrana univerzalni pogoj za obstoj in da ima vsakdo določene izkušnje ter vzpostavlja nekakšno razmerja do tega specifičnega, a dovolj splošnega področja človekovega udejstvovanja. Dozdevna banalnost, ki se pripisuje hrani, je varljiva in zmotna. Hrana in prehranjevalne navade ter njihove preference niso le stvar "kurjenja naših kalorij oz. nas samih", ublažitev lakote in muk ter uživanje v gustatorskih senzacijah. Hrana in prehranjevanje sta bistvena za izoblikovanje človekove subjektivitete, pomena sebstva in izkušenj njegovega utelešenja. S tem poudarjam, da so načini, kako živimo s hrano, neizbrisno manifestirani na/v naših telesih, ki so sama po sebi kompleksno povezana s subjektiviteto. Zato menim, da so pomeni, diskurzi in prakse okrog hrane vredni kulturnih analiz in konkretnih interpretacij. Pričujoči članek poskuša predstaviti nekatere pristope k socialno-antropološkemu proučevanju statusa hrane in njene vloge v vsakodnevnem življenju. Iskanje prehranjevalnih izbir, njih preferenc, navad, ritualov je osredotočeno na kontekst utelešenja in uresničitve subjektivitete, kjer so "telesne izkušnje", fizična občutenja, zavedanje samega sebe, svoje lastne identitete/telesa in spomin na hrano skonstruirani, posredovani prek družbenih norm in odvisni od določenega prevladujočega kulturnega repertoarja. Metodološki koncept članka je zastavljen tako, da se obravnavanje podkrepi s konkretnimi primeri in interpretacijami nekaterih "esejev", ki jih je v ta namen napisalo sedemnajst študentov iz širšega slovenskega ali obmejnega prostora in tako z opisi osebnih konkretnih življenjskih izkušenj s hrano prispevalo k obogatitvi vednostnega diskurza. Naj podrobneje predstavim tovrstno metodologijo, ki sloni deloma na biografski metodi in je potekala v deskriptivni obliki. Študentom je bilo naročeno, da napišejo poljubni esej (bolje: neko zgodbico) na temo "Spomin na hrano", pri čemer naj se omejijo na opis poljubnega dogodka v zvezi s hrano iz svojega lastnega življenja. Pri tem jim je bilo sugerirano sledeče: vključiti vse podrobnosti, celo "nepomembne" in trivialne; aktivno razmišljati o podobah, zvokih, okusih in vonjih, ki so bili z njimi povezani; opis naj bo izveden v tretji osebi ednine; dogodka ne analizirati ali interpretirati. Namen tega pisanja je bil v tem, da bi proučil konkretno vsebino, iz katere bi morebiti lahko potegnili določene sklepe, ki bi pripomogli pri konstituiranju in razreševanju temeljnega vprašanja, in sicer, kako hrana vpliva na človeka, kako ga oblikuje (fizično, telesno, simbolno, emocionalno, socialno, psihično, mentalno...), kako ga determinira v točkah njegove samo-refleksije, izgradnje identitete, oblikovanja mentalitete in "telesne subjektivitete". Dileme namreč izvirajo iz prepričanja, da ljudje hrano na splošno jemlje-

mo kot nekaj samoumevnega, banalnega, zato se vsakršno sistematično ukvarjanje s tem področjem nekaterim hitro zazdi nesmiselno, bizarno, trivialno, eksotično in neznanstveno oz. polznanstveno. Zato velja poudariti, da hrana človeka kot partikularnega subjekta in individualno bitje močno zaznamuje, ga determinira, oblikuje in usmerja. Hrana je del procesov, ki izgrajujejo in dopolnjujejo splošno podobo človeka, z vso njegovo fizično-telesno podobo, psihično-emocionalnim materialom in mentalitetno-subjektivitetno bazo. Vendar članka ne gre razumevati v smislu poskusa konstrukcije neke obče teorije o hrani, saj tako vsebinski kot formalni obseg pisanja omejuje takšne poskuse. Poleg tega to tudi ni bil moj cilj. Tudi osebni prispevki študentov kot empirični material analize ne ustvarjajo pogojev za neko občo interpretacijo človekovega odnosa do hrane. Bolj mi gre za to, da v fenomen pomenov hrane pogledam s partikularnega, konkretnega, individualnega vidika, ki se ga poskuša vpeti v določen teoretski kontekst. Vsekakor je pri vsem tem poudarek na pojmovanju telesa, mentalitete, subjektivitete in spomina kot specifičnih konstruktih in produktih ukvarjanja z diskurzom o hrani in obravnavanja toposa prehranjevanja.

Refleksija pomenov hrane in spomina na hrano kot antropološki topiki preučevanja

Področje hrane in prehranjevalnih praks se zdi, da je nekoliko bolje reflektirano na teoretski ravni in zelo slabo v vsakdanjih praktičnih situacijah. Vseh sedemnajst "spominov" študentov kaže na neko vrsto vulgarizirane reprezentacije hrane in produkcije pejorativne konotacije reka, da "gre hrana skozi želodec". Takšna drža odstira del površinskega, neizostrenega, nereflektiranega in samoumevnega vzpostavljanje odnosa do hrane in pojmovanja hrane kot nečesa, kar je za "mimogrede" po sili razmer in naravnih potreb nujno, kot nekaj, kar se odvija tako rekoč neozaveščeno, čeprav se na drugi strani zdi, da družbeni trendi tendirajo k povečanemu ukvarjanju s hrano: vloga zdravstvenega vidika, ekološke osveščenosti in estetskih zahtev. Ambivalenten odnos do obravnavane teme se pri večini študentov, ki so sodelovali pri tem "projektu", razpira iz subtilne neangažiranosti za pisanje o dotični tematiki in iz stila, ko se spontanost in izvirnost sprevačata v izumetničenost in fabriciranje. Študentka s psevdonimom 'vdana sosedka' je podvomila v pravilnost razumevanja zastavljene naloge²: *Kako me je hrana zaznamovala in izkušnje z njo, se izključujejo s tistim, kar naj bi napisala na tisti Spomin na hrano. Upam ... da sem vsaj približno razumela, kaj želiš*" (Vdana sosedka). Druga študentka je poudarila, kar je tudi neposredno razvidno iz vsebine same, da nima povem domišljenega odnosa do fenomena hrane in lastnih prehranjevalnih praks.

V današnjih časih se veliko govori o hrani. Na vseh mogočih področjih, knjigah, časopisih, v medijih. V vsaki hiši na svetu je hrana ena od najbolj pogostih tem za pisanje in pogovor. In zdaj sem jaz dobila nekaj za napisati o hrani in se ničesar ne morem spomnit'. (Ivana)

² Zdi se, da njena gesta dvoma odpira prostor za problematizacijo metodoloških zastavitev raziskovalnih interesov in uprašanje glede ustreznosti in stopnje dodelanosti metode raziskovanja na terenu.

Zdi se, da izpoved študentke odstira primer nekakšne "amnezije", ki obvladuje spomin na hrano. Vzpostavljanje takšnega odnosa do hrane je v tem primeru mogoče zvesti na raven splošne percepcije problema tistih družb, za katere bi lahko rekel, da so družbe z dovolj ali preveč hrane.³ Zavest o pomenu in pomembnosti hrane ni dovolj za kritičen in izkristaliziran dispozitiv, v katerem se hrana neposredno pokaže kot ena osrednjih družbenih determinant subjekta in pomemben dejavnik projekcije zunanjih družbenih zahtev na posameznikovo telo. Telo je vpis hrane v telo.⁴

Diskurz o hrani je del družbene ekonomije, ki se vpenja v kontekste zasebnosti (t.j. družinskega imaginarija) in individualnosti. Označuje socialne diference, mejne linije hierarhizacij, vezi in družbenih kontradikcij. Gesta prehranjevanja vključuje celo paleto vpletenosti in prepletenosti uprizarjanja spola, družine, medsebojnih odnosov itd. Hrana kot spremljajoči del vsakdanjega življenja in kot objekt raziskovanja razpira pomenljive perspektive znotraj proučevanja toposa vsakdanjega življenja. Carole Counihan in Penny Van Esterik opozarjata na vse-prepletenost in vse-obsegajočost hrane v vsakdanjem življenju. Ker hrana preči številne konceptualne meje, se jo mora interpretirati z različnih vidikov in raznih disciplinarnih in vednostnih perspektiv. Študij hrane je tisto področje, ki porodi vprašanja glede mejnosti znanstvenih disciplinarnih meja. Kljub interdisciplinarni naravi študijev o hrani, antropologija dominira na tem polju. Avtorici menita, da zato, ker je antropologija holistična znanost po definiciji. Antropologija integrira interpretativne pristope, različna pomenjenja in perspektive ter orientacije kritike. Menita, da je razvoj raziskovalnih interesov glede hrane star prav toliko kot antropologija. Zgodnji antropologi so proučevali hrano primitivnih ljudstev zaradi njene osrednje vloge v raznih kulturah in odkrivali delčke spoznanja o načinih prehranjevanja kot simbolnega sistema družb (Counihan&Van Esterik v: Counihan in Van Esterik, 1997: 1-2). Antropologija hrane (angl. anthropology of food) oz. prehranjevalna antropologija (angl. nutritional anthropology) proučujeta, kako je hrana integrirana in vpeta v vse aspekte življenja. Danes hrana postaja neverjetno zanimiva topika fascinacije ne le raziskovalcev, ampak celotne družbene javnosti. Deborah Lupton meni, da je hrana "simbolični medij par excellence", ki s konzumpcijo navad markira meje med socialnimi razredi, geografskimi regijami, nacijami, kulturami, spoloma, stili življenja, religijami in preokupacijami po različiti ritualov, tradicij, praznikov, letnih časov in vsakdanjega življenja. Hrana "strukturira tisto, kar velja v naši kulturi za osebnost". Predstavlja številne bizarne opozicije: slabo-dobro, mrtvo-živo, zdravo-nezdravo, moško-žensko, moč-šibkost, prefinjenost-navadnost/običajnost, greh-vrlina, jaz-drugi itd. Vse te opozicije podpirajo prehranske izbire, vsebujejo moč oblikovanja preferenc in verjetij o hrani v vsakodnevnem življenju in prispevajo h konstrukciji subjektivitete in utelešenih doži-

³ Ta teza pa ne prejudicira, da imajo družbe, kjer hrane primanjkuje, bistveno bolj reflektiran diskurz o hrani; vsekakor pa lahko trdim, da imajo verjetno drugačen odnos do hrane.

⁴ Utelešenje hrane je torej proces vpisovanja hrane v telo, ki se nikoli ne konča. Tudi ni nekaj fiksnega. Skozi geste prehranjevanja se ta vpis hrane v telo nenehno transformira in transponira. Proizvaja simbolično telesnost in tako rekoč proizvaja telo samo, ki je onkraj pomenov fizičnih dimenzij telesa. Gre namreč za vpis projekcije družbeno imaginiranih podob o telesu in pomenov hrane v posameznikovo telo.

vetij (Lupton, 1996: 1-2). Antropologija hrane v znanstveni diskurz uvaja spoznanje, da rituali v zvezi s hrano in pomeni hrane prispevajo k oblikovanju in doživljanju človekovega telesa, njegovega izražanja in subjektivitete. Telo, ki je bilo v študijih izrazov telesa prezrto, prek prehranjevalnih praks in proučevanja hrane postaja integralna dimenzija utelešenja. Prezrtost telesa izhaja iz racionalizirane separacije duše in telesa, iz povdignjenja misli oz. mišljenja nad telo oz. utelešenje. Luptonova poudarja, da je grška filozofija pričela delati krivico telesu, ki je evidenten spremljevalec hrane. Zato pravi, da je filozofija moška in raztelesenja (angl. disembodied), hrana pa nekaj ženskega in utelešenega (angl. embodied), kar izčiščuje pomen hrane, ki najde svoj neposredni izraz v telesu. Hrana ima številne simbolne pomeni tako na ravni vsakdanje prakse kot na ravni družbene imaginacije: predstavlja animalnost, nečisto, nestabilno substanco, neizogiben razpad, mešano in umazano v pripravljanju, stranski produkt (angl. by-product), odstranitev in izloček, nedoločno, darilo, okusno, užitno, užitka-nosno itd. (Lupton, 1996: 3). Hrana je tako področje nekakšne ambivalence: na eni strani predstavlja vir možne kontaminacije ali okužbe in telesne nečistosti, na drugi nujen pogoj za izpolnitev eksistence oz. preživetje, na tretji področje užitka in zadovoljstva. To ambivalentnost je mogoče opaziti tudi v "spominih" študentov.

Poanta teksta je raziskati povezave med imaginiranimi pomeni hrane in prehranjevanja na empirični ravni na eni strani ter sociološkim oz. antropološkim pristopom h kategorijam, kot so subjektiviteta, emocije, spomin, akulturacija in njihova vloga v gestah prehranjevanja. Tekst izpostavlja tematiko prehranbenih navad, prehranjevalnih praks, utelesitev hrane kot izraza sebstva oz. istovetenja, družinskih razmerij, otroštva itd.⁵ Kot je bilo omenjeno, metoda izvajanja spomina na podlagi pisanja "esejev" oz. "memoires" študentov, njih emocij, spominov in utelešenih doživetij okrog hrane in prehranjevanja v kontekstu individualnosti posredno izpričuje pomembnost pozicij subjektov: vsi so pisali s pozicije, ki aludira na njihov zadovoljiv, obilen in dober dostop do hrane. Nihče od študentov, ki so sodelovali pri empiričnem delu, ni izrazil občutkov glede prikrajšanosti ali celo o pomanjkanju hrane.

Obdobje klasične antropologije je na diskurz o hrani in prehranjevalnih praksah izoblikovalo naslednjo perspektivo: z vidika simbolne narave hrane in ritualov prehranjevanja ugotavljati, kaj te prakse pomenijo z vidika določene kulture in družbe. Moja analiza se izogiba takšni perspektivi in poskuša diskurz o hrani predstaviti na raven konkretnih partikularnih reprezentacij, ki so sicer del družbenih, in ne z vidika obče družbenih razmerij. Gre torej za prehod od perspektive, kako funkcionira določena družba na podlagi branj in pojasnitev njenih partikularnih sistemov k perspektivi, kako funkcionira posameznik kot subjekt določenih družbenih razmerij v instanci kulturnega sistema prehranjevanja. Tekst predstavlja posameznikovo doživljanje hrane (skozi njegovo imaginacijo lastnega telesa in konstrukcijo spomina na pretekle izkušnje s hrano), za katerega se izkaže, da je v določeni točki vendarle del tistega, kar je družbeno sproducirano, in da so indivi-

⁵ Vključeni so pristopi nekaterih vidnejših teoretikov s področja antropologije in humanistike, ki so pisali o utelešanju in izražanju subjektivitete - predvsem skozi hrano - vključujoč Deborah Lupton, Anno Freud, Sigmunda Freuda, Michela Foucaulta, Pierra Bourdieuja, Claude Lévi-Straussa, Mary Douglas et alias.

dualne prehranjevalne prakse posredovane skoz družbo in njeno konstrukcijo vsakdanjega življenja.

Hrana in distinkcije: socialno in kulinarično

Na podlagi temeljitega pregleda zgodbic, ki so jih prispevali študenti, sem v analizi prišel do ugotovitev, da je tematika "spomina na hrano" kot družbenega in partikularnega konstrukta odprla številne distinkcije, ločitve oz. razlike, ki so med prispevki. V tem smislu lahko pritrdimo Deborah Lupton, ko pravi: "Hrana in kulinarične prakse tako držijo izjemno moč v definiranju meja med 'nami' in 'njimi'" (Lupton, 1996: 26). Ena najtransparentnejših distinkcij, ki jo je bilo mogoče zaznati, je zajemala razliko, ki bi jo lahko definiral kot razliko med 'socialnim' in 'kulinaričnim'. Kot 'socialno' sem opredelil ves socialni red in sistem prehranjevalnih praks, ki spremljajo same rituale hranjenja: druženje ob hrani, obedi kot socialni dogodki družabnosti in družbenosti, socialna kontrola (kdo s kom je, kdo kje sedi pri mizi, kdo začne prvi jesti itd.), pravila za vedenje oz. obnašanje ob prehranjevanju, pravila za medsebojne odnose in kontakte ob hrani, prostorski faktor (kje se je - doma ali "zunaj") itd. V red 'kulinaričnega' pa se uvršča opisovanje jedi, njihovega podrobnega videza, okusov, arom, vonjev, "zvokov"; kombinacije okusov in ostalih značilnosti hrane, naštevanje hodov (riht) in podajanje menuja oz. jedilnika. Zanimivo je, vendar pričakovano, da so študenti ista navodila razumeli povsem drugače. Glavna ločnica se je razprostirala na liniji socialno-kulinarično; odločitev, ali naj opisujejo dogodke v zvezi s hrano, ki poudarjajo socialne vezi, druženje, komunikacijo, vzpostavljanje medosebnih odnosov, skratka, družbeni kontekst, ali naj se usmerijo v opis same hrane in predstavljanja senzacij, recepcij in emocij, ki so se ustvarile v gesti prehranjevanja. Skratka, eni so opisovali hrano kot tako, drugi družbeni kontekst, v katerem se je hrana gibala oz. ki je spremljal ritual prehranjevanja. Presenetljivo veliko študentov se je odločilo za drugo. Večina študentov (kar 12 od 17) se je namreč osredotočila na podajanje socialnega konteksta ob hrani. Same hrane kot take, opisa njenih značilnosti in aktiviranih občutij ob njej, čustev in zaznav so se le bežno in površno dotaknili ali sploh ne. Podatek verjetno lahko precej pove o današnji družbeni percepciji in recepciji hrane in kako pomembno vlogo ima hrana ne le z vidika druženja, vzpostavljanja stikov in komunikacije v vsakodnevem življenju, ampak predvsem z vidika ustvarjanja določenih pogojev in možnosti, ki hrani omogočajo, da se v socialni kontekst tako močno vsidra, da postane tako rekoč sinonim za družbenost. Na podlagi analize lahko rečem, da je hrana predvsem vidik družbenosti. Diskurz o hrani je tesno vpet v logiko delovanja mehanizmov družbenosti. Zdi se, kot da si je drugače ni mogoče predstavljati: hrana osmišlja družbeni dogodek in obratno. Le trije študentje so se povsem posvetili kulinaričnemu opisu hrane, celo do banalnih podrobnosti. Dva primera pa bi lahko uvrstil nekam vmes, med socialno in kulinarično kategorijo. Naj navedem nekaj tipiziranih primerkov za vsako kategorijo. Generalizirana slika tekstov, ki opisujejo spomin na socialnost ob prehranjevanju, se fokusira na sledeče dogodke: obiski restavracij s prijatelji, priprava piknika, nje-

gova izvedba in potek, kmečke kolone, intimnost in prefinjenost kontaktov ob hrani, družabnost družinskih obedov in kontrola ob njih, praznovanja itd. Pripoved, ki zelo slikovito poudari dragocenost družbenih vezi skupine deklet, zadeva dogodek - imenovan piknik⁶, ki ga povezujemo s hrano, saj je ponavadi pospremljen z izdatnim načrtovanjem glede priprave hrane in pijače, - ki ga je v opisu posredovala Manteja.

Končno! Naše so prelepo jasico, pogrnilo veliko deko ter se zleknile nanjo. Začel se je piknik! Valjale so se po deki, se smejale, pripovedovale zgodbe, ter vmes nadvse veličastno pojedle pripravljeno hrano. In popile sangrio. Redki sprehajalci so začudeno opazovali razposajena dekleta ... In ko je sonce zašlo ... so z občutkom hvaležnosti zaplesale s kresnicami. Ob junijskih večerih je vse polno kresnic. In vse je tako čarobno, tako pravljično (Manteja).

To je eden tistih literariziranih "esejev", kjer poudarjen socialni moment kaže na utemeljeno sklepanje, da je druženje in socialne aktivnosti ob hrani pomembnejše od same hrane kot take. Hrana je samo sredstvo v smislu transmitterja družabnega dogodka. Interpretacija citiranega izseka namiguje na to, da gre za primer utrjevanja prijateljskih vezi med mladimi ob pikniku, kjer je hrana neizogibno prisotna in ne samo, da predstavlja družbeno vez, ampak ustvarja pogoje zanjo, za njen nastanek in vzdrževanje. Skratka, hrana je družbena vez. Naslednji primer govori o nostalgiji po socialni klimi, ki je bila ob praznovanjih v krogu družinske domačnosti.

Kot otrok je hrano sprejemala kot nekaj zelo dobrega, kot nekaj pozitivnega. Najbolj so ji bili všeč prazniki, saj so se ljudje [verjetno misli na domače in sorodnike]⁷ ob takih priložnostih zbrali skupaj, praznovali; kar ji je pa najbolj "dišalo", so bile različne in tako odlično pripravljene jedi. Najbolj se spominja novega leta, dneva, ko je dobila veliko daril in pa tistih ravnokar pečenih tako slastnih orehovih rogljičkov, rumovih in kokosovih kroglic in potic, ki jih je babica skrbno spekla. Te slaščice so ji predstavljale veselje, smeh, dobro voljo in hkrati so jo pomirjale, saj se je ta praznik odvijal v družinskem krogu, tako da je občutila toplino, dobroto, skratka prijetno počutje in varnost. (X)

Ženska (mati oz. babica), družina in prazniki (rituali praznovanja) so simbolne točke hrane. Ženska je tista, ki s pripravo in postrežbo hrane na realni in na simbolni ravni oblikuje okvir emocionalno-socialne atmosfere, družina je tisti "prositor", kjer se to vzdušje najpogosteje manifestira, praznik pa tisti slavnostni čas, ko se družinski dogodek s hrano in prek nje neposredno osmisli. Drugače rečeno, napaja se s hrano. Hrana ima tukaj nekakšno moč veziva. Citat izpričuje, kako lahko hrana za otroke predstavlja neposredni sprožilec občutenja in zaznavanja sveta okoli sebe. To je tista točka, ko govorim, da diskurz o hrani odkriva, da hrana prispeva k oblikovanju subjektivitete, da hrana doprinaša k zavedanju samega sebe in okolja, da individualen odnos do hrane sodeluje pri razvijanju mentalitet-

⁶ Beseda 'piknik' izhaja iz francoske terminologije (angl. picnic iz fr. pique-nique) in pomeni izlet s skupnim obedom, kosilom na prostem. The Concise Oxford Dictionary (v: Britannica CD, Encyclopaedia Britannica, Inc., Copyright (c) 1995) zapiše, da beseda 'piknik', sicer izhajajoča iz francoskega jezika, nima jasne etimološke razlage oz. njen izvor ni znan.

⁷ V oglatem oklepaju je avtorjeva opomba k citiranemu besedilu.

nih vzorcev in neposredno vpliva na konstrukcijo identitete. V citiranem izseku je mogoče prepoznavati študentkino nostalgijo po ugodju, udobju, ki ga je bila deležna v otroštvu. Takšno vrsto nostalgije je mogoče definirati kot neko vrsto domotožja in rožnatega spomina na imaginirano podobo topline, varnosti in ognjišča, ki naj bi obstajalo. Dobra, užitna, okusna hrana je tako za otroka neposredni simbol za srečen, varen in topel dom. Citirani pasus pa je dragocen še zaradi nečesa: razkriva namreč simbolni pomen procesa dajanja in sprejemanja hrane. Tako se razpira nov pomen hrane: hrana kot dar-ilo. Anna Meigs poudarja, kako v antropologiji delitve hrane (angl. food-sharing) ali komensalitet (angl. commensality) ter dajanje, sprejemanje in vračanje prehranjevalnih gest predstavljajo socialni cement, ki drži skupine in ljudi skupaj. Zato hrano definira kot "kulturno konstrukcijo" (angl. "cultural construction"). Meigsova dodaja, da je hrana in prehranjevanje (in pravila povezana z obema) dojeto kot tista točka osmislitve bivanja, ko se razločeni in različni "objekti" in subjekti socialno in emocionalno združijo v zmožnosti sobivanja. Taka inducirana prehranjevalna enotnost (ki naj bi bila npr. v družini) ima pomembne implikacije za ne-razumevanje samega sebe. Omenjeni citat odpira horizonte refleksiji, ki spoznava, kako je hrana z mnogimi pravili, ki vladajo njeni produkciji, pripravi in konsumpciji, pogosta topika vsakodnevne konverzacije in sistem tako simbolnih gest kot intersubjektivnih razmerij. Na točki rekognicije socialne pomembnosti hrane in prehranjevanja je Mary Douglas sprevidela, da so sistemi hrane pravzaprav kot miti ali ritualni sistemi. V bistvu lahko rečem, da to so ritualni sistemi. Hrana se manifestira ravno skozi take zakonitosti ritualov. Skozi konstituiranje diskurza o hrani in načinih prehranjevanja je mogoče pridobiti informacije o tem, kako družba skozi svoj standardiziran kulturni repertoar reproducira nekatere bazične kode in vzorce imaginiranih podob sveta (Meigs v: Counihan in Van Esterik, 1997: 94-96, 100).

Marcel Mauss je s svojo znamenito teorijo o daru veliko pripomogel k vprašanju, kako je hrana uporabljena v namen razvoja družbenih vezi "menjave". Če je hrana za otroka (in odraslega) darilo, predstavlja simbolno vrednost za vzpostavljanje in vzdrževanje socialno-emocionalne ekonomije družine in širše družbe. Kajti po Maussu je dar refleksija ekonomskih sistemov in menjalnih gest, organiziranih okrog principov recipročnosti dajanja daru. Mauss fokusira na tem, kako hrana kot dar združuje člane (neke skupnosti, npr. družine) in vzpodbuja k njihovi vzajemni participaciji. Dekle, ki je opisalo svoj odnos do babičnih slaščic, je v bistvu razkrivalo svoj odnos do babice in drugih članov sorodstva. Njena naklonjenost in zavezanost družinskim članom, ki se jo da razbrati skozi tekst, predstavlja izražanje geste hvaležnosti: hrana kot recipročno darilo, ki ji je bila dano - podarjeno, da ga vrne. Mauss pravi, da se dar vrača z darom. Realna hrana se povrne s simbolnimi pomeni hrane. Subjektivitetno točko hrane kot daru najdemo v Maussovi izjavi, da vsak dar vsebuje nekaj sebstva, nekaj tistega 'sebe', darovalčevega 'sebe', ki ga poseduje, bolje vsebuje vsakdo. Mauss pravi: "Dati nekaj pomeni dati del sebe" kot del nekoga, kot del lastnega bivanja nekoga. Dati hrano zato pomeni podariti del lastnega sebstva, del tistega, ki najbolj notranje in intimno pripada vsakemu človeku. Tako je sprejemanje (hrane) v bistvu sprejemanje dela esence nekoga drugega. Sebstvo je inherentno hrani, saj hrana nikoli ni sama od sebe, temveč

vedno od nekoga prihaja. Moment subjektivitete je vselej že prisoten v hrani tistega, ki jo po-streže in tako "podari". Družinsko okolje je pravi stimulus za ustvarjanje "duha hrane" in simbolične fame, ki se širi z vsem, kar je v zvezi s hrano. Potemtakem, dati dar v obliki hrane pomeni dati del sebe, del sebstva nekoga (matere družini) in sprejeti hrano kot dar pomeni vzeti in prevzeti del sebstva neke druge osebe. Mati je v tem smislu tista figura, ki se s hrano in prek nje razdaja družinskim članom, predvsem pa otrokom. Ekonomija hrane promovira cirkulacijo "sebstev" in tako ustvarja mistično ekonomijo participacije udeležencev znotraj prehranjevalnih ob(r)edov. Mauss pokaže, kako iz-menjava hrane razvija in izraža meje solidarnosti in aliance in kako je "menjava" hrane paralelni proces menjav družbenosti in kako delitev hrane odgovarja socialni komunalnosti. Vse to kaže na to, da sta hrana in prehranjevanje intimno, subtilno in morebiti celo latentno povezana s kulturnimi koncepcijami sebstva. Hrana je objekt, ki je del subjekta in prehranjevanje je socialno-emocionalni akt individualnega samo-zavedanja in razumevanja drugega (Mauss, 1996; Meigs v: Counihan in Van Esterik, 1997: 102-104). Da gre pri obredih prehranjevanja prej za druženje in socialno igro zapeljevanja, igrivosti in spogledovanja kot zgolj za porušitev hrane, ilustrira naslednji odstavek:

Osebo sem se najbolje počutila sedeti pri obrokih z eno in isto osebo, ki mi je bila najbolj domača. Svojo domačnost sva si izkazala tudi tako, da sva npr. pila iz istega kozarca, jedla sladico z istega krožnika (vsak pol), jaz vzela pol njegovega kruha itd. Torej stvari, ki jih neznanci ne počnejo, ker se morda bojijo "česa nalesti"⁸ (Vdana sosedu).

Pravkar citirani odsek je dober dokaz za to, čemur radi pravimo, da hrana zblizuje ljudi in da se ljudje ob hrani zblizujejo. Hrana torej nastopa kot posrednik specifične komunikacije in medsebojnega spoznavanja. Hrana je stičišče akumuliranih osebnih interesov in mesto investicij želja ter fantazij. Meigsova trdi, da je individualno v procesu prehranjevanja ulovljeno, ujeto v vzorce participacije. Skoz hrano se vsak posameznik povezuje z drugim. Poteze individualne identitete se tako povežejo s kompleksnostjo virov, ki jih povzročijo novi stiki, nova razmerja, novi odnosi. Hrana je instrument teh vzorcev pretoka (Meigs, 1997: 100). Navedeni citirani odstavek odpira še eno problematiko, ki zadeva vidike kontaminacije, okužbe s hrano in vprašanja nečistosti hrane. Mary Douglas je znana po svoji teoriji "onesnaženosti", ki predlaga, da je polucija kvaliteta, pripisana stvarim, ki se ne prilegajo sistemu kategorij. Hrana, ki omadežuje telo, tako s svojo anomalnostjo in marginalnostjo skrini meje subjektivitete. Koncept nesnaženosti ne reflektira le kršitev družbenih meja, kot sugerira Douglasova, marveč tudi doživljanja emocij in strahu (Meigs, 1997: 104-105). Medtem ko Douglasova vidi vzrok za nečistost v idejah o formi brezformnosti, vizualnega kaosa, konfuznosti, nejasnosti in nereda hrane kot sistema, Margaret Mead vidi problem v spreminjanju pomembnosti hrane. Saj meni, da v ideji zahodnega sveta o prehranjevanju dominira dihotomija, ki razloči hrano, ki je "dobra za nekoga, toda ne (v resnici) dobra", od hrane, ki je

⁸ Pri tem pasusu je seveda potrebno podati kontekst zapisa. Šlo je za nekaj tedensko bivanje pišoče študentke na Portugalskem, ki je sodelovala na določenem seminarju, kjer so bili predstavniki 16 držav. Hrana in nacionalni vidiki hrane (nacionalne specialitete) so bile, po njenem opisu sodeč, pomemben korpus aktivnosti poleg seminarja. Hrana je bila stičišče, kjer so se kot tuji zblizali in spoznavali.

“dobra, toda ne (dovolj) dobra za nekoga” (Mead v: Counihan in Van Esterik, 1997: 14). Strah pred okužbo je pogosta fobija v zvezi s hrano. V tem smislu se hrana percipira kot tujek, ki pride v subjektivirano telo. Hrana nosi distinktivno značilnost, ki loči ‘zunaj’ in ‘znotraj’. Hrana kot nekaj zunanjega gre skozi akt hranjenja/použitja v notranjost telesa. Hrana ogroža meje identitete in prestavlja mejnike sebstva, kar izhaja iz nekega nezaupanja v zunanost stvari. Hrana kot produkt zunanosti naredi pot od inputa v osebo do njenega outputa. Zato Anna Meigs trdi, da je hrana prikladen posrednik za simbolizacijo in ekspresijo idej o relaciji med sebstvom in drugostjo, med lastnostjo in tujostjo, med notranjostjo in zunanostjo, med subjektom in objektom, med subjektiviteto in objektiviteto, nenazadnje med kulturo in naturo. Tako sem se približal teritoriju Lévi-Straussa, pri katerem npr. hrana odpira problematiko same ločnice med kulturo in naturo. Njegov kulinarični trikotnik, ki ga izvede iz foničnega (vokalnega in konzonantnega) trikotnika, velja v antropologiji za primer par excellence, ki neposredno dokazuje, da so hrana, pripravljanje hrane in prehranjevanje komponente specifične družbene komunikacije. Lévi-Strauss pravi, da je hrana neke družbe “govorica, v kateri se njena struktura nezavedno prevaja - ali se drugače odpoveduje, še vedno nezavedno, da bi odkrila lastna nasprotja” (Claude Lévi-Strauss v: Counihan in Van Esterik, 1997: 35). Skratka, s tem ko se hranimo, že vzpostavljam določeno teorijo med kulturo in naturo. V aktu prehrane je vselej že vsebovana neka teorija. Analogije oz. opozicije kulinaričnega trikotnika, kjer je razločno obeleženo razmerje med kultura/natura, kažejo na to, kako je kuhinja jezik določene družbe.

Preidimo sedaj še h kategoriji ‘kulinaričnega’. Sledi prava poetično-kulinarična salva o sendviču in hitro pripravljani hrani.

Vonj, ki je prihajal iz kioska, je pričal o raznovrstnih dogajanjih v zvezi s pravo hrano. Na vroči plošči so se pekla jajca in srkala vase mast, ki se je cedila od pleskavic tik poleg. Bojanu je bil všeč ta živalski priokus jajca, zato se je odločil, da ga vključi v svoj sendvič-koktejl. Bela sluz ob robovih jajca se je pretkala z rjavo zapečenostjo in ostanki rjavega mesa, raztopljenega v masti od včerajšnjega dne. V končnem je sendvič vseboval: solato, paradižnik, papriko, čebulo, majonezo, ketchup, mehiški (topljeni) sir - seveda jajce. Vsak ugriz je Bojanu predstavljal nebesa njegovim čutom. Hrustava paprika in struktura paradižnika, kakor satja iz kristalov, sta bila dobra kombinacija. Vmes se je splazila majoneza in podmazala robove ust ter jezik obdala s tanko drsečo plastjo, tako da so bili ugrizi in okus mehkejši, bolj prijazni. Ketchup je ravnovesje nekoliko zmotil, saj je bil presladek in je premočno stimuliral okušalne brbončice ter jih s tem nekoliko “ubil” v njihovi zmožnosti defniranja okusa. Ketchup je bil tujek in obraz se je ob njem skremžil. Solata je dajala sendviču nežnost; krhka se je stopila v ustih in se, tanka kakor je, polegla po celotnem ustju. Ostalo hrano je umirila in jo gladko pospremila v želodec. Če je bila paprika napeto usnje balona, paradižnik eksotični alt-saksofon, pa je bila solata nežna violina v ozračju melodije. Čebula je bila uvela. Ostro je špricnila svoje hlape v prebavni trakt in pričala o tem, da je užitek najkrajši v dolo-

čeni meri bolečine oz. nevzdržnosti (kakor rezka kokakola). V biti pa je bila sladka, a hkrati simbol neomajne moškosti, ki ji ni mar za olikanost in ki priznava tudi tiste nesprejemljive plati življenja za del popolnosti. Pri čebuli gre za premagovanje okusa in kdor čebulo premaga, premaga življenje. Kot celota je sendvič pustil vtis raznolikosti strukture. Bil je ne-eno, ki pa je harmoniziral dele ... (Bojan)

To je edini tekst, v katerem je središčni predmet opisa postala sama hrana kot taka, neodvisna od socialnih okoliščin. Govori o tem, koliko oprava zares (lahko) imamo s hrano. Verjamem, da vsi ob hrani aktiviramo podobne mehanizme in doživljanja, vendar ostanejo kot taka nekako mimogrede potlačena, latentna, potisnjena v nezavedno, neartikulirana, nereflektirana, zbanalizirana, nesfantazirana do kraja itd. Če izhajamo iz slednjih označitev, potem ta "spomin" na hrano vsekakor zadene ob stene bizarnosti in absurda. A poanta ni v tem. Vsebina pasusa je dragocena zato, ker odstira subtilen, intimen, perverzen, imaginaren odnos do hrane, ko ta ni več prepoznana samo kot produkt, marveč pripoznana kot objekt, ki "jedočemu subjektu" sproža občutke določenih potreb, specifičnih užitkov, in ki hkrati omogoča njihovo simbolno zadovoljitev. Izvirni opis kulinaričnega pristopa k hrani, njenemu videzu, okusu, vonju itd. ponuja odprtje svetov želja in fantazije, kjer je dovolj prostora za skladiščenje perverznih investicij (npr. "živalski priokus jajca"), za ustvarjanje kulinaričnih nadomestkov za seksualnost (opis prihoda hrane v ustno votlino - oralna zadovoljitev: analogija na oralno seksualnost - in njena pot skozi prebavni trakt - vse do ekskrecije, kar je sicer v opisu zamolčano; analna zadovoljitev: analogija na erogeno cono analne odprtine), za erotizem (Akt biti sam s sabo v/ob hrani, lahko po psihoanalitičnih konceptih prevedemo na željo biti sam s sabo pri zadovoljevanju spolnih potreb, biti v avto-erotizmu. Hrana oz. akt hranjenja postane analogija za avto-erotično razmerje, ki nudi zadovoljitev.), za konstrukcije realnosti, domišljije, simbolnosti in imaginacije.

Diskurz o hrani kot produkt konstrukcije spomina in emocije ob hrani

Dajanje, sprejemanje in zavračanje hrane, predvsem pa delitev hrane (z drugimi), tvorijo skupni medij, ki ustvarja pogoje za vzpostavitev in vzdrževanje družbenih odnosov. Toda do preteklih izkušenj informantov s hrano kot neodvisnega, samopostavljenega predmeta proučevanja lahko pridemo prek instrumenta, ki mu pravimo spomin. Memoriranje hrane, njenega videza, okusa ali socialnih okoliščin ali subjektivne izkušnje s hrano predstavlja re-interpretacijo in ponovno doživljanje sebstva, z bolj ali manj jasne distance. Vse zgodbe kot "spomini" študentov so nastale kot rezultat spominske reakcije na preteklo ali polpreteklo osebno zgodovino. Od 17 zgodb jih 7 črpa svojo vsebino iz infantilne dobe, torej iz spominjajoče se refleksije na otroštvo. Ostalih 10 se je odločilo za opis poljubnega dogodka v zvezi s hrano iz bližnje preteklosti, obdobja nekaj let nazaj ali sedanjosti.⁹ Pojem spomina je bistveno prispeval k pridobivanju empiričnega gradiva, ki je temeljilo na metodi deskriptivne naracije, bazirajoče na tehniki spominjanja, ki v širših kon-

⁹ Pojem sedanjosti se tukaj ne nanaša na časovnost nastajanja pričujočega teksta, marveč na časovno periodo nastajanja prispevkov študentov.

sekvencah, kot to razloži David Fentress, pomeni možnost za aktualizacijo, debanalizacijo, osmislitev in ozavedenje lasnega sveta in vsakdanjega življenja. Na ta način je spomin študentov, ki so se odzvali sodelovanju, postal del metodološkega prijema. Skratka, spomin je bil pri empiričnem gradivu zapopaden kot del metodologije, kjer je naše raziskovanje spodbudilo intenzivnejše spominjanje ljudi o določeni stvari. Vendar ne smemo spregledati, da je spomin, kot pravita James Fentress in Chris Wickham, vedno že konstruiran, ki zahteva performance, prostor in pogoje za aktiviranje. V tem smislu ni nekaj naravnega, temveč nekaj, kar je družbeno pogoje(va)no, da ne rečemo, sproducirano (Fentress&Wickham, 1992). V tem smislu je individualen pogled na hrano zreduciran in skonstruiran pogled na hrano skozi spomin oz. pogled spomina na hrano. Tak spomin je vsekakor del kolektivnega spomina. Individualni spomin se tako izkaže kot kolektiviziran spomin. Spomin na hrano odpira številne aspekte posameznikovega odnosa do hrane. Po Deborah Lupton bi navedli nekaj teh aspektov: izražanje emocij ob hrani in ob spominu na hrano, hrana in družina, hrana kot darilo (že predstavljeno), nostalgija spomina na udobje in ugodje ob hrani v otroštvu, discipliniranje s hrano, zavračanje hrane, upor prek hrane, zbiranje ob hrani, nesoglasja v zvezi s hrano, izražanje nesoglasij prek ritualov prehranjevanja, posebne priložnosti, negativne in pozitivne izkušnje glede hrane, reflektiran in nereflektiran spomin na hrano itd. (Lupton, 30-63).

872

Naj sedaj podam nekaj tehničnih podatkov v zvezi z empiričnim gradivom: od 7 študentov, ki so opisali odnos do hrane iz njihovega otroštva, so 4 podali negativno sliko izkušenj v zvezi s hrano, predvsem v obliki izraziteje izraženih emocij. Ostali 3 primeri, ki odpirajo pozitivno izkušnjo s hrano, so zelo jasno in dobro reflektirani, vendar se vsi po vrsti osredotočijo na socialni aspekt opisanega memoriranega dogodka (navdušenost ob obisku restavracije - Lara, spomin na družinsko praznovanje praznikov, npr. novo leto - X, običaji: kmečke koline - Tine) in ne toliko na hrano, ki je dogodek spremljala. Za ilustracijo podatkov sledita dva primera negativne zaznamovanosti s hrano iz otroštva, ki razvijeta kritičen spomin do travmatičnih dogodkov, ki sta jih osebi doživeli v zvezi s hrano.

Deklica Nana je bila majhna. Oče in mati sta hodila v službo ter ji vsak dan pripravljala dnevne obroke. Sovražila je, če je kuhal oče. Še najbolj pa je sovražila njegove "čorbe". Bile so vse vodene. Notri je sicer bilo malo krompirja, vendar pa je povrhu plavala prežgana čebula. Bila je preveč prepražena, tako da se je v čorbi zelo opazilo. Črni črvički so plavali na površju. To se ji je tako zagnusilo, da teh čorb še danes ne mara. Pri mizi je morala sedeti toliko časa, dokler čorbe ni pojedla. To je trajalo celo uro in še več. Potem je bila hrana še manj okusna, saj je bila že čisto mrzla. Če pa je šel oče kam stran, je cel krožnik stresla nazaj v lonec ali pa v straniščno školjko (Nana).

Citirani odstavek podaja več aspektov za problematizacijo: odnos hrana-emocije, zavračanje hrane, upor, discipliniranje ob hrani. Relacija med sovražnimi čustvi do osebe in negativno čustvo do njene hrane, ki jo pripravlja, je medsebojno pogojeno. Težko je precizirati, ali zavračanje osebe vselej pripelje do odpora do hrane in obratno. Spomin na izkušnjo študentke kaže, kako so v svet hranjenja neposredno vpletene emocije. Deborah Lupton pravi, da hrana postane forma

komunikacije emocij in članov družine in da obstaja močna vez med hrano, emocijami in subjektiviteto. Po Luptonovi imata hrana in emocije eno skupno točko: oboje je dojeto kot rezerviran del utelešenega sebstva, odmaknjen od mislečega uma. Moč relacije hrana-spomin-emocije dobiva svoj pomen v uokvirjenju čustvenih odzivov predvsem na okus in vonj, kar ilustrira tudi omenjeni primer. Luptonova trdi, da vir negativnih emocij, kot npr. revulzija, gnus, jeza in sovraštvo, izvira iz disjunkture med individualnimi razumevanji "primerne" hrane in drugim. Vsakdo bi lahko verjetno iz otroštva poiskal kakšno izkušnjo, ki govori v prid takšnim zavračanjem in celo gnusu (do hrane in prek nje do določene osebe). Hrana in prehranjevanje sta ponavadi pospremljena z izdatnimi čustveni doživetji in predstavljata center individualne subjektivitete ter sidrišče distinkcije jaz-drugi. V otroštvu je hrana (in predvsem hranjenje) prvi korak na poti akulturacije oz. socializacije otroka v svet družbe. Hrana za otroke tako pridobiva ne le simbolne, ampak povsem realne pomene ljubezni, zadovoljstva, sovraštva, jeze itd. Zahtevanje staršev po civiliziranem obnašanju ob hrani in discipliniranje tendirata k zmotni želji otroka čimprej ustvariti po podobi odraslega. Otrokov prevzemanje/privzemanje vzorcev hranjenja odraslih je del edukativnega in disciplinatornega procesa. Hrana je namreč za otroka teritorij za učenje. Discipliniranje hranjenja je povezano s starševsko vlogo dominacije nad otrokom, a hkrati lahko tudi odraz pretirane skrbi, nege zanj (Lupton, 30-39, 52-59). Zdi se, da je najpogostejša starševska zapoved otrokom glede hrane "vse pojej", "od mize ne greš, dokler vsega ne poješ", "greš, ko 'počistiš' krožnik", "če boš pojedel to, potem dobiš še ..." itd. Ob tem seveda zaveza velika razpoka med pričakovanji ene in druge strani. Iz tega nastane bolj ali manj odkrit/prikrit odpor do staršev/do hrane. Kujanje, mečkanje hrane, mencanje, grožnje, obljube, "podkupovanje" in ostale oblike ali posledice frustracij lahko otrok prilagodi, nadgradi s povečano samoiniciativnostjo in samooktivnostjo (prebrisanostjo, zvitostjo, iznajdljivostjo, zahrbtnostjo delovanja). Hrana je torej lahko povod za nesoglasja in dodaten stimulus za prepire zaradi povsem drugih reči znotraj zapletenega družinskega imaginarija. Naslednji opis podobno odseva travmatično izkušnjo iz otroštva; za take izkušnje lahko zatrdimo, da ponavadi pustijo določene sledi zavrtnitvenega odnosa do določene vrste hrane celo v odraslosti.

Dogodek je povezan s hrano iz otroških let. Obrok je bil kosilo. Za kosilo so bile testenine z golažem iz mletega mesa. V golažu je bila čebula, ki je ne maram. Golaž je bil rdeče-rjave barve in odvratnega vonja. Jedel sem s tegobo. Želodec ni prenašal hrane in me silil k bruhanju. Kljub temu, da nisem hotel jesti, me je oče silil, da moram. Prepričal me je na ta način, da ne bo šel v bolnišnico po mamo in bratca (novorojenca) ali pa bo domov pripeljal samo mamo, bratca pa pustil kar v bolnišnici. Želel sem videti brata, zato sem mukoma požiral posamezne grizljaje, ki mi jih je oče z vilico potiskal v usta. Ob vsakem grizljaju sem se stresel. Za vsak naslednji grizljaj sem si rekel sam pri sebi, da je zadnji, oče pa ni in ni odnehal. Pogled na krožnik neokusne hrane (po zaslugi čebule) in želja videti bratca sta se bojevala. Zmagala je slednja, zato sem vztrajal in vse pojedel. Takrat mi je bilo štiri leta (David).

Primer obravnava načine, kako starši hrano vsilijo s kompromisi, premetenostjo, grožnjo, obljubo. Pretirano agresivno oz. bojevito vsiljevanje hrane je lahko dojeno pri otroku tudi v smislu "posilstva" njegove osebe. Zanimivo je, da imata oba izbrana primerka poleg formalne stičnosti tudi vsebinsko podobnost: čebula kot točka skoncentriranega gnusa (pri čemer lahko špekuliramo sledeče: če npr. asociira na nekaj sluzastega, belega, lahko spominja celo na produkt moške ejakulacije) in oče kot nadomestni hranitelj. Anna Freud pokaže, kako so psihoanalitični študiji in pristopi na široko odprli problematiko prehranjevalnih težav otrok in odraslih, ki imajo svoje izvore v detinstvu (angl. infancy) in otroštvu (angl. childhood). Fenomen zavračanja hrane dolguje pojasnitvi represije oralnega sadizma in oralne introjeckije precejšen del psihoanalitične teorije depresije in melanholije (kot so to pokazali Karl Abraham, Sigmund Freud in Melanie Klein). Funkcija prehranjevanja operira z nenehnim vzpostavljanjem konsenza med silami onega in silami jaza. V tem smislu prehranjevanje leži zunaj sfere psihološkega konflikta. Hranjenje za otroke predstavlja simboličen boj s starši (materjo oz. drugim hraniteljem, npr. vzgojitelj v vrtcu), iz katerega lahko kot posledica izidejo pasivne in aktivne, sadiščne in mazohistične tendence nasproti družinskim članom. Režimi hranjenja predstavljajo utelešanje idej o dobrodejnosti, koristnosti in primernosti (specifične) hrane. Užitek hrane ni odvisen le od zadostitve bioloških in telesnih zahtev, marveč od manir in razmer, v katerih je hrana posredovana. Oba predhodna primera aludirata na to, da je odpor do hrane rasel premo-sorazmerno z vsiljevanjem hrane. Otrok je egoističen, zato hoče uveljaviti svoj jaz tudi na področju hranjenja: hoče jesti, kar on hoče, kolikor hoče in kadar hoče. Otroška želja po kreiranju lastnega jedilnika, predvsem s sladkarijami in slaščicami, govori o tem, kako zgodaj pravzaprav sladko-r postane, kot pravi Roland Barthes, institucija. Po Barthesu sladkor kot institucija implicira niz predstav, sanj, fantazij, izbir, svetov itd. Sladkor postane za večino otrok kategorija sveta, v kateri so sami svoji upravljavci (Barthes v: Counihan in Van Esterik, 1997: 20). Vendar želja po kreiranju lastnega jedilnika in institucija sladkorja nista nujno zgolj domeni otroških zahtev. Zdi se, da podobne želje dominirajo tudi med odraslimi (morda kot infantiliziran ostanek). Anna Freud meni, da hranjenje - bolj kot katerakoli druga telesna funkcija - podčrtuje krog otrokovega emocionalnega življenja in predstavlja simbolni izhod za libidinalne in agresivne tendence (fizično znašanje nad hrano kompenzira znašanje na osebo). Ali obratno, v kolikor proces hranjenja ponuja možnosti koncipiranja lastne osebnosti in identitete skozi dejstvo, da je otrok sit, se njegova "ljubezen" transferira na hranitelja (ponavadi mater). Toda vedeti je treba, da so ambivalenca, konflikti in frustracije, ki izhajajo iz hrane in ritualov hranjenja, ustvarjene v otroštvu, pogosto lahko pomemben dejavnik pri nastanku nevrotičnih motenj. Konflikti s hrano se lahko še z nekaterimi drugimi frustracijami, ki se dotikajo npr. potlačitve seksualnosti, raznih fantazij in moralnih zapovedi ter prepovedi, manifestirajo v obliki kompleksnega konglomerata nevroze v odraslosti¹⁰ (Freud v: Counihan in Van Esterik, 1997: 107-116). Tako je mogoče prepoznati, da je v spomin na hrano vpisan v spomin telesa kot koncepta. V zvezi s spominom na hrano ima telo

¹⁰ Nekaterne možne razlage in vidiki, od kod izvira npr. odpor do hrane pri otrocih ali njih zavračanje, so podani v članku Anne Freud.

pomembno mesto v procesu spominjanja. Zdi se, kot da se telo "spominja" in na sebi manifestira posledice preživetih življenjskih izkušenj. Ta "telesni spomin" je sicer molčeč spomin, ki pa v telesu in na telesu pušča sledi karakteristik morebitne anomalije, načina gestikulacije, motorike, lokomocije itd.¹¹

Preidimo iz ekskurza psihoanalize nazaj na področje analize prispevkov študentov. "Eseji" študentov, ki opisujejo izkušnje s hrano iz bližnje preteklosti (10 naracij), se v celoti, zanimivo, navezujejo na prehranjevanje zdoma, v restavracijah (Lara), na potovanjih (Kolesar, Robert, Vindiš), pikniku (Manteja) razen ene naracije, ki je glede vsebine zelo slabo reflektirana (Ivana) in izraža neko splošno zadovoljstvo v zvezi s hrano. Očitno je, da dihotomija 'zunaj'/'znotraj' doma (glede na prostor hranjenja) zgovorno determinira dihotomijo pozitivno/negativno. Samo eden od devetih prispevkov, v kategoriji "odraslost", se odloči za opis negativne izkušnje zunaj doma hranjenja. Ostali so posredovali pozitivne izkušnje s hrano. Glede na dobljene podatke bi bilo zanimivo postulirati razlago dejstva, da se nihče ni odločil za opis dogodka v okviru družine. Zdi se, kot da je hrana znotraj doma po večini področje problematičnega, travmatičnega, odvisnega, občutljivega, ujetega 'spomina sveta', medtem ko hrana zunaj simbolizira domeno nečesa pozitivnega, nebolečega, zadovoljnega, neodvisnega, samostojnega, svobodnega. Pri tem seveda ne gre spregledati stereotipizirane kategorizacije in imaginirane podobe takih dihotomij v polju vsakdanjega življenja.

Hrana in telo kot identitetni točki subjektivitete

Kultura zarisuje telesa, družba vpisuje telesa oz. se vpisuje vanje. Hrana kot "kultivirana natura" vpisuje telesa in pušča sledi oz. znamenja, ki šifrirajo in dešifrirajo telo. Deborah Lupton meni, da je pojem človeškega telesa kot projekta (kot entitete v procesu postajanja) zelo važen za študij sociologije in antropologije hrane in prehranjevanja. To poudarja zato, ker je izbira hrane in načinov hranjenja neposredna baza pogojevanja o najbolj primerni obliki, velikosti, dimenziji in proporcijah telesa. Telesa so nekaj dinamičnega, ne statičnega: so subjekt okvira zavesti. Z njimi se stalno nekaj dogaja in se vselej odzovejo z reakcijo. Michel Foucault v *Technologies of the Self* zapiše, da so 'prakse' ali 'tehnologije' sebstva (tega, kar je subjekt sam pri/po/na sebi) načini, v katerih posamezniki internalizirajo telo, pravila vedenja, modele čustvovanja in mišljenja z redno uporabo, aktualizirani v vsakdanjem življenju (Foucault, 1997: 225). V tem smislu se diskurz o hrani, ritualih hranjenja in prehranjevalnih praksah razkrije kot tista tehnologija sebstva, ki bistveno sooblikuje tudi diskurz o telesu. kot Prakse identitete predstavljajo tisto stran, kjer so diskurzi in fizični fenomeni prisvojeni kot del individualčevega projekta, v kate-

¹¹ Psihoanaliza loči med "spominjanjem" (angl. remembering) in "spominom" (angl. memory). Prvo se nanaša na spominjanje nekih dogodkov. Spominjanje je način, kako se neki dogodki spominjajo. Spomin pa je način, kako se oseba v resnici izogne dejanskim dogodkom. Za psihoanalizo je spomin že spomin na spomin, kot spomin spomina; tj. spomin, ki je konstruiran (pravi spomin je namreč potlačen); ta konstruiran spomin kot potlačitev travmatskega spomina. V smislu te dihotomije se moje pisanje in obravnavanje empiričnih zgodb bolj nanaša na pojem spominjanja.

rem se lahko konstruira in izrazi subjektiviteta. Vprašanje je, zakaj so posamezniki pripravljeni sprejeti prakse in reprezentacije, ki njihova telesa, hierarhizirana, klasificirana, evaluirana, postavljajo v določene pozicije.¹²

Luptonova odgovarja, da so prakse identitete načini, na podlagi katerih posamezniki odgovarjajo zunanjim družbenim imperativom in zahtevam samo-regulacije ter samo-kontrole. Telo je pripoznano kot pomemben in nujen del tistega, kar se v konceptih vsakdanjega življenja inkorporira in manifestira kot imperativ, kot luksuz. Take prakse zarisujejo telo, izrisujejo obrise telesa, ga označujejo in oblikujejo v objekt, ki se ga "bere", "interpretira" itn. Očitno je, da prehranjevalne navade predstavljajo osrednje prakse izgradnje telesa in njegove identitetne točke, ki režejo ločnico med "jaz" in "drugi". Za današnjo vesternizirano družbo se zdi, da je fizična pojava oz. zunanja podoba (angl. image) človeka prignana do skrajnosti; nekakšna merila samopercepcije in percepcije drugih so kriteriji, ki določajo diskurz telesa. Telo je zato fizični simbol lastnikove samo-discipline, samo-kontrole in od tu je le še korak do samo-zavedanja. Imaginirana družbena podoba telesa tako ustvarja različne dihotomije. Suho ali vitko telo naj bi bilo simbol zdravja, discipline, vzdržnosti, urejenosti, negovanja, estetskosti itn. Debelo ali obilno telo je simbol zapuščenosti, razpuščenosti, bolezni, samo-popuščanja itn. Tej dihotomiji ustreza ločitev med "civiliziranim" in "grotesknim" telesom. Prvo je samo-vsebovano, samo-sestavljajoče, celovito. Drugo je nesestavljeno, neurejeno, nekontrolirano, "animalistično".¹³ Bakhtin pravi: "By taking food into the body, we take in the world." Tako Fischler zapiše, da z "inkorporacijo" hrane v telo, hrana preči mejo med svetom in sebstvom, med "zunaj" in "znotraj" našega telesa. Luptonova meni, da je celotno razmerje hrana-telo povezano s subjektiviteto. Z vključitvijo hrane v telo ta postane sebstvo ali del identitete nekoga. To pomeni, da subjektiviteta človeka ni odvisna le od organskih konstituentov hrane, marveč tudi od njenega simbolnega pomena (Lupton, 15-19). Za tem se skriva ena od osnovnih poant pričujočega članka: poskus "definirati" in reflektirati diskurze o hrani pomeni v bistvu vstop v diskurze telesa, subjekta, identitete in subjektivitete. Meje individualnega telesa so stvar tako individualnega kot kolektivnega "okusa". Pierre Bourdieu je precej pozornosti posvetil relaciji telo-okus. Zanimalo ga je, kateri so tisti momenti, pri katerih odnos do telesa vpliva na okuse v hrani¹⁴ (Bourdieu, 1984). Vrnimo

¹² Pri tem vprašanju bi se lahko po pomoč za odgovor zatekel k Louisu Althusserju (cf. Althusser, *Ideologija in IAD v: Ideologija in estetski učinek*): posamezniki so kot subjekti že interpelirani in prakse ravno na podlagi ideologij (ideologija hierarhiziranja in kategoriziranja, ideologija hrane, ideologija ritualov prehranjevanja itd.). Tudi koncepta ideologije in subjekta, ki ju vključujem v tekst, sta uporabljena v smislu althusserjanske pojmovne tradicije.

¹³ Takšne stereotipizirane dihotomije so seveda produkt delovanja učinkov ideologije telesa in telesnosti in še kakšnih ideologij (npr. ideologija seksualnosti in užitka, ideologija lepote in estetskosti); za vse te ideologije pa bi se najbrž odkrilo, če bi se jih lotili proučevati, da imajo bogat in dolg historiat.

¹⁴ Bourdieu v delu *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Tastes* zapiše: "Okusi v hrani so tudi odvisni od ideje, ki jo ima vsak [družbeni] razred o telesu, in od učinkov hrane na telo, to je, na njegovo moč, zdravje in lepoto; in od kategorij, ki se uporabljajo za vrednotenje teh učinkov, pri čemer so nekateri pomembnejši za en razred in ignorirani s strani drugega, in ki lahko različne razrede razvrstijo na zelo različne pozicije [na družbeni stratifikacijski lestvici]" (Bourdieu, p. 190). V oglatih oklepajih je opomba avtorja pričujočega teksta.

se k pomenu relacije hrana-telo za konstituiranje (specifične) subjektivitete. Hilde Bruch je proučevala dimenzije zunanjega videza/podobe telesa in njih razmerja do samo-zavedanja. Izraz 'podoba telesa' (angl. body image) izhaja iz koncepta, ki je imel za nalogo 'shematizirati telo' (angl. 'body schemata'). Podoba telesa je izraz slike našega lastnega telesa, ki ga oblikujemo v glavi, to pomeni, da ustvarja pogoje, v katerih se naše lastno telo pojavi, pred-stavi nam samim (Bruch v: Counihan in Van Esterik, 1997: 211). Podoba telesa torej ni podoba realnega telesa, marveč zrcalna slika imaginarnega telesa. Telo, ki ga vidim in občutim, ni telo, kakršno je v resnici na sebi, temveč je ravno tisto telo, kakršnega želim videti in podobo kakršnega mi ponujata ogledalo in svet. Telo je skratka vselej že skonstruiran projekt. Za ilustracijo navajam izsek zgodbe neke študentke, ki je zapisala sledeče:

Z njenim razvojem od čisto majhne, od staršev odvisne punčke do dvajsetletne, dokaj samostojne punce, se je spreminjal tudi njen odnos do hrane. Še preden je bila osnovnošolka, ji je hrana pomenila nekaj dobrega, nekaj, kar jo je razveseljevalo ... Po tem, kar je bilo povedano, je očitno, da ji je hrana zelo dobro teknila. To je dokazoval tudi zunanji videz "deklice bolj okrogle postave", so ji pravili drugi. Kakorkoli že, od takrat se je veliko spremenilo. Z leti se je njen odnos do hrane spreobrnul. Hrane ne doživlja več kot nekaj prijetnega. Ne pomeni ji več nekaj, kar jo lahko večkrat na dan osreči, temveč prej nasprotno. Hrano sprejema kot nekaj samoumevnega in hkrati prisiljenega. Ob spominu na hrano privrejo na dan občutki nelagodja, oziroma največkrat jo doživlja skoraj "brezosebno", kot da ni več del tistega "toplega in veselega življenja". (X)

Pomenljiv citirani pasus v bistvu govori o tem, da mora telo dandanes biti doje-to izključno kot samo-zavedajoča točka identitete, drugače je znivelizirano na raven pojmovanja kot amorfna gmota. V teoriji se je razvilo več izrazov, ki inducirajo na subjektiviran odnos do telesa: koncept telesa (angl. body concept), identiteta telesa (angl. body identity), percepcija telesa (angl. body percept) itd. Ti koncepti govorijo o pravilnosti oz. napačnosti zavedanja telesne identitete oz. telesne sebstva (Bruch, 212-225). Zdi se, kot da so napačne percepcije telesa in motnje v dimenzijah zavedanja lastnega telesa dandanes izdatneje prisotne in izražene bolj kot kadarkoli prej v zgodovini. Zaznavanje, občutenje in sprejemanje hrane je tako nezadržan odsev stanja mentalitetnega konflikta znotraj fenomena identitet. "Imeti telo", i.e. imeti lepo telo, pomeni "public display", demonstracijo in manifestacijo neprizanesljivosti do lastnega telesa oz. lastništva nad njim in polno-ozaveščenost pri kontroli hrane. Kajti danes se hrana (prek medijev, družbenih institucij, industrije ...) nadzoruje predvsem družbeno, ne toliko individualno. In s telesom ni nič drugače. Naše telo je javno telo družbe¹⁵ (Foucault v: Gordon, 1981: 55-62).

¹⁵ Telo ni več metafora, ampak družbena realnost. Njegova fizična prezenca je nujna za funkcioniranje družbe. Michel Foucault v tem oziru govori o družbenem telesu (angl. social body) oz. telesu družbe (angl. body of society), ki deluje po principih izključevanja in eliminiranja. Pri tem ima pomembno vlogo naša fantazija oz. fantaziranje o telesu. Foucault meni, da je fenomen družbenega telesa učinek - in ne konsenz - ko se moč neposredno materializira (v telesu). Obvladovanje in zavedanje lastnega telesa se lahko doseže samo skozi učinek investicij moči telesa: telesna vzgoja, vadba, trening, dril telesa, "muscle-building", "body-building", nudizem, glorifikacija lepote telesa. Foucault je prepričan, da se v dispozitivu telesa pojavlja nov način investiranja mišljenja, ki se ne predstavlja v formah kontrole prek represije, temveč v formah kontrole prek stimulacije. Jej, toda bodi vitek in dobro izgledaj! (Foucault, "Body/Power", p. 55-57)

Vse to zaradi idealiziranega telesa, natančneje, idealizirane podobe telesa, ki predstavlja rezultat projekcije zunanjih družbenih zahtev in estetskih norm.

Zaključek

Skozi interpretacijo empiričnega gradiva in premislek teoretskih konceptov¹⁶ sem ugotovil, da so hrana, prehrabene navade, obredi prehranjevanja in sam sistem hranjenja nerazdružljivo v vsej svoji kompleksnosti konstitutivno povezani s pojmovanjem telesa, proučevanjem vloge spomina kot retrospektivne mnemotehnike, s procesom zavedanja samega sebe v odnosu s hrano, utelesitvijo sebe, konstituiranjem identitete kot točke razlike med 'jazom' in 'drugim' in nenazadnje, izgradnje subjektivitete človeka, ki je rezultat projekcije vsega naštetega.

Osnovni namen tega eseja je v tem, da pokaže na močno zvezo, ki obstaja med hrano, njenimi preferencami in praksami, emocijami, telesom, utelešenjem hrane, spominom, mentaliteto, identiteto in subjektiviteto človeka kot družbenega bitja. Tu izhajamo s stališča, da je kontingentna narava in moč razmerij okrog hrane in da so simbolni pomeni hrane ter hranjenja neposredno v razmerjih do subjektivitete in utelešenja telesa. Na začetku sem poskušal razdelati vlogo znanosti (predvsem antropologije) na področju hrane. Glavna poanta je, da tema hrane tvori legitimen in konsistenten sistem vednosti, ki je vreden teoretskih obravnjav in raziskovalnih prijemov. Diskurz o hrani kot koherentno, kohezivno področje antropološkega in humanističnega ukvarjanja predstavlja pomembno mesto pri dekodiranju fenomenov vsakdanjega življenja. Kot konstitutiven aspekt vsakdanjega življenja in antropologije lastnega sveta je zato razvoj diskurza o hrani potreben - zaradi nenehno spreminjajočih se praks, pozicij in diskurzov - stalnega spremljanja in kritičnega proučevanja. Pričujoča analiza ni posegla na območja bioloških, medicinskih, ekoloških in drugih razprav o hrani, marveč poskuša ustvariti neko "teorijo hrane in hranjenja" na podlagi nekaterih temeljnih in določenih specifičnih konceptov in pristopov k hrani, ki izhajajo iz antropologije, sociologije, psihoanalize, strukturalizma, filozofije, psihologije. Vključuje koncepte številnih teoretikov kot npr.: Claude Lévi-Straussa, Rolanda Barthesa, Anne Freud, Sigmunda Freuda, Margaret Mead, Pierra Bourdieuja, Michela Foucaulta, Marcela Maussa, Anne Meigs et alias in seveda Deborah Lupton, knjiga katere (z naslovom *Food, the Body and the Self*) me je vzpodbudila k reflektiranemu in sistematičnemu razmišljanju o možnosti konstituiranja ustreznega diskurza o hrani in o njeni vlogi v vsakdanjem življenju ljudi.

¹⁶ Epistemologija teksta je zasnovana na ideji poskusa konstituiranja diskurza o hrani, katerega smoter je bilo prezentirati, analizirati in reflektirati na terenu pridobljeno empirično gradivo študentov/ke vsled poskusa njegove teoretske konceptualizacije, ki razpira širok horizont pristopov k proučevanju predstavljenih tematike in dokazuje, da hrana zastopa pomembno mesto znotraj teorije subjekta in antropoloških kategorij vsakdanjega življenja in lastnega sveta. Epistemičen status objekta raziskovanja je takšen, da je v prvi vrsti teorija sledila empiriji in šele nato obratno. To pomeni, da vsi teoretski koncepti, s katerimi razpolaga tekst, niso samopostavljeni, temveč me je do njihove uporabe pripeljal premislek samega empiričnega gradiva, ki je arhivirano pri avtorju pričujočega članka.

Dodatek

Sledi dodatna razlaga metodologije zbiranja podatkov na terenu. Napotki sodelujočim študentom, ki so s svojimi teksti, ki jih občasno različno imenujem (naracija, opis, "esej" in "spomin") prispevali k empiričnemu delu tega pisanja, temeljijo na metodologiji, ki je delno povzeta po raziskovalnih strategijah Deborah Lupton. Po prošnji je bilo od njih zahtevano, da napišejo kratek "esej" ali zgodbo (cca 1 stran) na temo "Spomin na hrano". Imeli so približno teden dni časa, da so pripravili svoje prispevke. S konkretnimi izdelki se je odzvalo 17 študentov. Navodila za pisanje so bila sledeča (podana tudi na začetku teksta): opisati poljubni dogodek oz. napisati zgodbo v zvezi s hrano v tretji osebi ednine; spustiti se v detajle, četudi se zdijo "nepomembni", trivialni; ne interpretirati ali analizirati lastne biografije. Deskriptivne naracije so bile za citiranje v zelo mali meri zaradi uporabe neknižnega jezika, stila pisanja ali slovničnih napak popravljene ali prirejene, zato se citati v tekstu povsem približajo izvirnim tekstom. Na tej metodološki podlagi sem dobil empirični material. Poudariti velja, da je bil ta material v moji analizi dojet kot družbeno konstruiran tekst, to je, ni bil uporabljen v smislu interpretacij "pravih" ali "napačnih" verzij realnosti, temveč kot postavljene situacijske pripovedi, partikularni prikazi perspektiv, sistemov verjetij, domnev, vrednostnih form itd.

Podatki avtorjev napisanih naracij ali spominov, ki so vključeni v esej

Ime (resnično, ljubkovalno, psevdonim, izmišljeno)	starost	spol	družinska provenienca (podeželje, primestje, mesto)	izobrazba staršev: očeta/matere (osnovnošolska, srednješolska, višješolska, visokošolska)
--	---------	------	---	---

Bojan, 26 let, M, mesto, SŠ/OŠ
 David, 24 let, M, podeželje, SŠ/OŠ
 Ivana, 21 let, Ž, mesto, VSŠ/VSŠ
 Jelena, 20 let, Ž, mesto, VŠ/VŠ
 Kolesar, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
 Lara, 23 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ
 M., 23 let, Ž, -, SŠ/VŠ
 Manteja, 24 let, Ž, podeželje, VŠ/VŠ
 Matjaž, 25 let, M, primestje, SŠ/SŠ
 Nadka, 22 let, Ž, podeželje, SŠ/OŠ
 Nana, 24 let, Ž, mesto, OŠ/OŠ
 Robert, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
 Roman, 27 let, M, primestje, SŠ/SŠ
 Tine, 24 let, M, podeželje, SŠ/OŠ
 Vdana soseda, 24 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ
 Vindiš, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
 X, 20 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ

LITERATURA

- Althusser, Louis (1980): Ideologija in ideološki aparati države (Opombe k raziskavi), v: Althusser, Louis et al., Ideologija in estetski učinek (zbornik), Ljubljana, Cankarjeva založba [Prevedeno po: Louis Althusser, Positions, ...ditions sociales, Pariz 1976, p. 67-125 in po: Louis Althusser, Ideologie und ideologische Staatsapparate, VSA, Hamburg/Westberlin 1977, p. 154-168; Idéologie et appareils idéologiques d'état, prevedla Zoja Skušek-Močnik, Notes sur les appareils idéologiques d'état (AIE) prevedel Slavoj Žižek].
- Barthes, Roland (1997): Toward the Psychosociology of Contemporary Food Consumption, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 20-27.
- Bourdieu, Pierre (1984): Distinction: A Social Critique of the Judgement of Tastes, London, Routledge and Kegan Paul.
- Bruch, Hilde (1997): Body Image and Self-Awareness, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 211-225.
- Counihan, Carole & Van Esterik, Penny (1997): Introduction, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 1-5.
- Fentress, James & Wickham, Chris (1992): Social Memory, Oxford-UK-Cambridge, New Perspectives on the Past, Mass., Blackwell.
- Foucault, Michel (1981): Body/Power, v: Gordon, Colin (ur.), Power/Knowledge (Selected Interviews and Other Writings 1972-1977), Translated by Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham in Kate Soper, New York, Pantheon Books, p. 55-62.
- Foucault, Michel (1997): Technologies of the Self, v: Foucault, Michel: Ethics (ur. Paul Rabinow), London, Allen Lane The Penguin Press, p. 223-251 [M. Foucault: Ethics. Subjectivity and Truth, uredil Paul Rabinow, prevedel Robert Hurley et al., The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984, Vol. 1].
- Freud, Anna (1997): The Psychoanalytic Study of Infantile Feeding Disturbances, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 107-116.
- Lévi-Strauss, Claude (1997): The Culinary Triangle, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 28-35.
- Lupton, Deborah (1996): Food, the Body and the Self, London, Sage Publications.
- Mauss, Marcel (1996): Eseg o daru in drugi spisi (Claude LÉVI-STRAUSS: Uvod v delo Marcela Maussa), Ljubljana, Studia Humanitatis, ŠKUC-Filozofska fakulteta [izvirnik: Mauss, Marcel: Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques (1923/24), Parentés a plaisanteries (1926), La cohésion sociale dans les sociétés polysegmentaires (1931), Les techniques du corps (1934); prevedla: Zoja Skušek (Eseg o daru) in Rastko Močnik (druge spise)].
- Mead, Margaret (1997): The Changing Significance of Food, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 11-19.
- Meigs, Anna (1997): Food as a Cultural Construction, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 95-106.